

IZABELA SPYCHAŁA

WSPÓŁCZESNE TEORIE METAFORY

Ze względu na liczbę różnorodnych teorii metafory i ze względu na zróżnicowane propozycje co do ich uporządkowania widoczny jest brak opracowania, które by w sposób całościowy podjęło się typologii wszystkich teorii o metaforze¹. Trudności w sklasyfikowaniu teorii o metaforze w sposób jednoznaczny głównie wynikają z dwóch źródeł. Po pierwsze, wiele teorii metafory istnieje dopiero na etapie wstępnym, w związku z czym są fragmentaryczne, w wielu punktach nie dopowiedziane do końca, tak więc ich znaczenie jest nie zawsze jasne². Po drugie, niewystarczająca znajomość poruszonych problemów przez innych autorów, zwłaszcza obcojęzycznych, a przy tym ograniczenie się często tylko do własnego kręgu językowego i to niekiedy jeszcze w sposób niekompletny, prowadzi w konsekwencji do tego, że wywody teoretyków metafory nie są wystarczająco porównywane ze sobą, co mogłoby przez podobieństwa i różnice uczynić je bardziej zrozumiałymi.

W niniejszym artykule nie będziemy odtwarzać dziejów myślenia o metaforze ani też nie będziemy klasyfikować wszystkich teorii metafory, pokażemy jedynie mały ich wycinek. Przedstawienie wyczerpującego opisu stanu świadomości na temat metafory,

¹ Istnieją artykuły, które próbują to zjawisko sklasyfikować: J. J. A. M o o i j. *A Study of Metaphor. On the Nature of Metaphorical Expressions, with Special Reference to Their Reference*. Amsterdam 1976; M. B l a c k. *Metaphor*. "Proceedings of the Aristotelian Society" 55:1954/55 s. 273-294; t e n ż e. *Models and Metaphors*. "Studies in Language and Philosophy" 1962 s. 25-47 (tłum. pol. ze skrótami J. Japoli: *Metafora*. "Pamiętnik Literacki" 1971 z. 3 s. 217-234); C. F. P. S t u t t e r h e i m. *Het Begrip Metaphoor. Een Taalkundig en Wijsgerig Onderzoek*. Amsterdam 1941; J. A d a m s. *Metaphors and Theories*. Ann Arbor 1977; W. Y. T i n d a l l. *The Literary Symbol*. New York 1955; F. G u e n t h e r. *On the Semantics of Metaphor*. "Poetics" 1975 z. 2/3 s. 199-220. Przegląd prac o metaforze w języku angielskim podaje J. Strzetelski (*Angielskie i amerykańskie badania nad metaforą*). "Pamiętnik Literacki" 1966 z. 1 s. 295-326). Zestaw różnic między teoriami i ich konsekwencje podaje M. C. Beardsley (*Aesthetics. Problems in the Philosophy of Criticism*. New York 1958 s. 134-144). Zob. też: J. J a p o l a. *Teoria metafory w badaniach anglosaskich XX wieku*. Łódź 1978 (maszynopis w Uniwersytecie Łódzkim); R. W e l l e k, A. W a r r e n. *Theory of Literature*. London 1949 s. 190-218 (przekł. pol. pod red. M. Żurawskiego: *Teoria literatury*. Warszawa 1970); W. M a d y d a. *Starożytne teorie metafory i ich aktualność*. "Eos" 2:1950 s. 77-101.

² Na przykład teoria nazwana przez M. C. Beardsleya *supervenience view*.

który objąłby chociażby większość współcześnie powstających prac o metaforze, to zadanie niewykonalne głównie z powodu bezmiaru literatury przedmiotu. Celem tego artykułu jest przybliżenie niektórych teorii jako pewnych proporcji rozumienia metafory i w ich świetle opisanie struktury i mechanizmu samego zjawiska. Wypada tu jeszcze zaznaczyć, że opis ten obejmujący kilka najbardziej rozpowszechnionych teorii metafory, będzie niewyczerpujący, jedynie zasygnalizuje pewne podstawowe problemy.

Niewiele istnieje rozpraw, które podejmowałyby to zagadnienie w sposób całościowy i uporządkowany. Szczególnie interesująco na tle takich prób typologii przedstawia się propozycja Mooija, którego pozycja stała się bardzo pomocnym i poręcznym źródłem dla niniejszego artykułu. Mooij za kryterium porządkujące przyjmuje pojęcie referencji. Ten filozof holenderski ukazał po raz pierwszy, jak istotny jest problem referencji dla zrozumienia i opisanie metafory.

Klasyfikując teorie metafory dzieli je na monistyczne i dualistyczne³. Według teorii pierwszego typu, słowa użyte metaforycznie tracą swą normalną, tj. literalną, pojemność referencjalną, a zamiast niej otrzymują inną referencję, a więc mają tylko jedną, nieliteralną referencję. Jasno ujmuje to M. C. Beardsley i mówi, że jeżeli predykat jest metaforycznie dołączony do podmiotu, to traci swoją podstawową ekstensję, ponieważ przyjmuje nową intensję. Ta intensja może być jedyna w danym kontekście, nie występująca w żadnym innym⁴. W świetle teorii dualistycznych słowa metaforyczne, oprócz swojej normalnej referencji, mają również drugą referencję z powodu ich specjalnej funkcji metaforycznej. Teorie te zakładają więc istnienie podwójnej referencji w słowach użytych metaforycznie. Mooij wymienia teorie konotacyjną i substytucyjną jako monistyczne, a teorie porównawczą i interakcyjną uważa za dualistyczne. Opiszemy tu każdą z nich, zaczynając od teorii porównawczej.

Beardsley wspomina, że teoria porównawcza jest jedną z głównych teorii o metaforze i utożsamia metafory z eliptycznym, czyli skróconym porównaniem, z którego słowa typu "jak" zostały pominięte⁵. Podobne stwierdzenie spotykamy już u Kwintyliana, który stał się najbardziej znanym reprezentantem tej teorii: "metaphora brevior est similitudo eoque distat, quod illa comparatur rei, quam volumus exprimere, haec pro ipsa re dicitur"⁶. Wydaje się, że również Arystoteles był zwolennikiem tej teorii⁷.

³ Mooij, jw.

⁴ M. C. Beardsley. *The Metaphorical Twist*. "Philosophy and Phenomenological Research" 22:1962 s. 293-307 (przekł. pol. J. Szczęsna: *Odształcenie metaforyczne*. W: *Archiwum tłumaczeń z teorii literatury i metodologii badań literackich*. Lublin 1980).

⁵ *The Encyclopedia of Philosophy*. New York 1967. Vol. 5 s. 284-289. Beardsley pisze, że metafora jest "a collapsed comparison from which «like» or «as» has been omitted".

⁶ Quintilianus. *Institutionis oratoriae libri XII*. Lipsiae 1907 ks. VIII 6, 8.

⁷ Ściśle mówiąc, Arystoteles nie upodabnia metafory do porównania, lecz odwrotnie, porównanie do metafory.

Sformułowania starożytnych teoretyków powracają wielokrotnie w teoriach późniejszych i nowożytnych językoznawców, np. H. Blair określa metaforę jako porównanie wyrażone w skróconej formie⁸, podobnie G. W. F. Hegel – jako bardzo krótkie porównanie⁹, a J. Vendryès mówi, że metafora jest skróconym porównaniem¹⁰.

Zwolennicy teorii porównawczej zakładają, że wypowiedzenie metaforyczne opiera się na analogii i porównaniu oraz można je zastąpić równoważnym porównaniem literalnym.

Warto tu jeszcze odnotować jedną z wersji teorii porównawczej, teorię znaczenia ikonicznego P. Henle'a¹¹, według Beardsleya *Iconic Signification Theory*. Henle zakłada, że każde słowo użyte metaforycznie występuje w podwójnej roli: w roli umownej i w roli charakterystycznej dla tej metafory, w której aktualnie występuje. W tym stwierdzeniu nie ma wątpliwości, że słowa zachowują swoją normalną referencję, gdy są użyte metaforycznie. Henle twierdzi, że w metaforze tkwi element ikoniczny i proponuje analizować atrybuty metafory na podstawie koncepcji znaku ikonicznego. To oznacza, że słowa metaforyczne odnoszą się nie tylko do jednej sytuacji, tj. do literalnego przedmiotu wyrażenia, ale także do innej, tej drugiej sytuacji, będącej ikoną pierwszej.

Za najbardziej rozpowszechnioną teorię uważa się teorię interakcyjną. Jej początków doszukują się specjaliści już u Hermogenesa z Tarsu. Tak się przynajmniej wydaje na podstawie następującego stwierdzenia: "Τροπή δέ ἐστὶ τὸ μὴ ἐξ ὑποκειμένου πράγματος ἀλλοτρίου δὲ σημαντικὸν ὄνομα θεῖναι κοινὸν εἶναι δυνάμενον καὶ τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἐξωθεν ἐμφαινομένου, ὃ καλεῖται καὶ μεταφορὰ παρὰ τοῖς γραμματικοῖς, οὐχ ὡς ἐκεῖνοι λέγουσι τὸ ἀπὸ τῶν ἀψύχων ἐπὶ τὰ ἐμψύχα, καὶ τὸ ἀνάπαλιν· ἀλλὰ καθόλου ἢ ῥητορικῆ πολυπραγμονοῦσα μηδὲν μῆτε ἐμψύχων, μῆτε ἀψύχων..."¹².

W ostatnich czasach poglądy interakcyjne rozwinęli m. in.: W. Stählin, K. Bühler, I. A. Richards, M. Black i M. B. Hester.

Praca Stählina¹³ jest pierwszym, starannym opracowaniem metody interakcyjnej. Określa ona metaforę jako nazywanie obiektu przez nazwę innego obiektu. Nazwa, którą się nazywa jakiś inny obiekt, jest z innej sfery. Odbiorca musi prowadzić dwie

⁸ "a comparison, expressed in an abridged form" (*Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*. London 1824 s. 179. Pierwsze wyd. 1783).

⁹ "eine ganze in's kurze gezogene Vergleichung" (*Vorlesungen über die Ästhetik*. Bd. 1 s. 636).

¹⁰ "La métaphore est une comparasion en raccourci" (*Le langage*. Paris 1921 s. 209. Tłum. K. Libera. *Język*. Warszawa 1956).

¹¹ *Metaphor*. W: *Language, Thought and Culture*. Ann Arbor 1958.

¹² Zob. H. H. Leib. *Der Umfang des historischen Metaphernbegriffs*. Köln 1964 s. 122.

¹³ *Zur Psychologie und Statistik der Metaphern. Eine methodologische Untersuchung*. "Archiv für die gesammte Psychologie" 31:1914.

interpretacje metafory jednocześnie. Jedna związana jest z aktualnym przedmiotem dyskusji, druga – z literalnym znaczeniem słowa metaforycznego (słowo to zatrzymuje swoją normalną referencję). W konsekwencji następuje zmieszanie oraz zlanie się obrazu i przedmiotu dyskusji, zachodzi interakcja obrazu i przedmiotu¹⁴.

Bühler zasadniczo przyjmuje pogląd Stählina wprowadzając analogię projektora (*Sphärendeckung*).

Niewątpliwie najwięcej do teorii interakcyjnej wniósł Richards. Opisuje on metaforę jako równoczesne współdziałanie dwóch myśli o różnych rzeczach, a jej znaczenie jako wynik tego współdziałania¹⁵. Richardowska teoria metafory ma swe źródło w określonej teorii języka zakładającej, że znaczenie słowa jest rezultatem interakcji wszystkich słów w kontekście i rezultatem interakcji wszystkich poprzednich kontekstów tego słowa.

Do analizy metafory Richards wprowadza dwa terminy: temat (*tenor*) i nosiciel (*vehicle*). Otóż każdą metaforę według Richardsa należy interpretować jako połączenie dwóch odrębnych rzeczy, a równocześnie zestawionych i połączonych ze sobą związkiem, w którym jedna rzecz ukierunkowuje myślenie o drugiej. A więc metafora nie jest zabiegiem dokonywanym na słowach, nie jest zwyczajnym przeniesieniem nazwy z obiektu na obiekt, lecz jest zabiegiem dokonywanym na myślach¹⁶.

Przejdźmy do stanowiska sformułowanego w sposób znacznie bardziej rygorystyczny, a nawiązujący do refleksji Richardsa. Chodzi o analizę Blacka¹⁷. Do dyskusji o składnikach metafory wprowadza on dwie pary nowych pojęć: ognisko i rama (*focus and frame*) oraz przedmiot główny i pomocniczy (*principal and subsidiary subject*). Rama jest niemetaforyczna, a ognisko jest użyte metaforycznie. Chodzi tu więc o prawie takie samo rozróżnienie, jakie jest u Richardsa. A oto cechy metafory sformułowane przez Blacka, wyróżniające teorię interakcyjną spośród innych teorii metafory:

- a) wyrażenie metaforyczne ma dwa różne tematy
- b) tematy te są raczej "systemami rzeczy" niż "rzeczami"
- c) metafora polega na projekcji na temat główny systemu implikacji skojarzeniowych zawartych w systemie implikacji, jaki niesie ze sobą temat pomocniczy
- d) metafora selekcjonuje i organizuje cechy tematu głównego, przystosowując do niego wypowiedzi odnoszące się do tematu pomocniczego.

¹⁴ Tamże s. 324: "eine Vereinigung der beiderseitigen Sphären, eine Verschmelzung von Bild und Sache".

¹⁵ Przytoczmy jego słowa: "When we use metaphor we have two thoughts of different things active together and supported by a single word, or phrase, whose meaning is a resultant of their interaction" (*The Philosophy of Rhetoric*. New York 1965 s. 93).

¹⁶ Na temat Richardsa teorii metafory zob. m.in. uwagi J. Japoli (*Teoria metafory...*).

¹⁷ Jw.

Wydaje się, że nie trzeba szczególnych komentarzy, aby udowodnić, że istnieje silne podobieństwo między sformułowaniami Hermogenesa z Tarsu a Blackiem. Łączenie i zlewanie się obrazów u tego pierwszego powraca w uderzającym podobieństwie w analizie Blacka.

Na początku artykułu wyjaśniliśmy, że według monistycznych teorii metafory słowo użyte metaforycznie gubi swoją literalną referencję¹⁸. Ale niektóre z nich, na przykład konotacyjne, wyjaśniają znaczenie słów metaforycznych na podstawie części znaczenia tych słów w ich literalnym użyciu. M. C. Beardsley stwierdza, że słowa obok podstawowego, leksykalnego znaczenia, tj. ich desygnacji, posiadają rozszerzone znaczenie, tj. swoją konotację¹⁹. Na przykład słowo "morze" oprócz swej podstawowej funkcji desygnacji również konotuje takie cechy charakterystyczne, jak: jest groźne, zmienne, gwałtowne itd. Wyrażenie można, według Beardsleya, uznać za metaforyczne, jeżeli jego interpretacja wynika z przejścia od desygnacji do konotacji. "Tak więc, gdy jedno słowo połączono z innym w ten sposób, że zachodzi przeciwstawność logiczna między ich znaczeniami podstawowymi, wówczas mamy do czynienia z przesunięciem od znaczenia podstawowego do pobocznego; jest to sygnał, że dane słowo należy rozumieć metaforycznie"²⁰. Tak więc Beardsley zakłada, że wyraz ma dwa poziomy znaczeniowe i że metafora jest wynikiem przeciwstawienia słownego (teoria opozycji). Metaforę uzyskujemy, gdy zachodzi sprzeczność logiczna między znaczeniami głównymi. Sprzeczność ta sygnalizuje, że wyrażenie trzeba uznać za metaforyczne, a więc przyjmując znaczenie poboczne.

Innym rozwinięciem teorii konotacyjnej jest propozycja A. Reichlinga²¹. Myśli jego i Beardsleya są w dużym stopniu zbieżne. Obydwaj są zdania, że metafora jakby blokuje lub zasłania część literalnego znaczenia słowa. Dostrzega się jednak pewną między nimi różnicę. Beardsley, jak twierdzi Mooij, obok podstawowego znaczenia słowa wyróżnia jego znaczenie poboczne. Jeśli podstawowe znaczenie słowa jest najwyraźniej nieodpowiednie, metafora może być rezultatem czegoś, co powinno być zinterpretowane według możliwych konotacji słowa metaforycznego, podczas gdy według Reichlinga nie wszystkie konotacje przypisywane określonemu słowu są realizowane w każdym kontekście, w którym słowo może wystąpić.

Analogiczne rozwiązanie przyjmuje L. J. Cohen²². Znany jest z twierdzenia, że metafora to naruszenie kodu i odchylenie od normy. Widzi on w wyrazie dwie warstwy:

¹⁸ Por. s. 184.

¹⁹ *Aesthetics. Problems in the Philosophy of Criticism*. New York 1958 s. 125.

²⁰ B e a r d s l e y. *Odształcenia metaforyczne* s. 10 n.

²¹ *Het Woord. Een Studie omtrent de Grondslag van Taal en Taalgebruik*. Nijmegen 1935.

²² L. J. C o h e n, A. M a r g a l i t. *The Role of Inductive Reasoning in the Interpretation of Metaphor*. W: *Semantics of Natural Language*. Dordrecht 1972 s. 722-740.

denotatywną i konotatywną. W tym sensie uważa metaforę za naruszenie kodu i dewiację, że jest to naruszenie kodu denotatywnego, lecz jest zgodne z kodem konotatywnym.

Inną teorią metafory, która powinna znaleźć tu swoje miejsce, jest teoria D. Bickertona²³. Jego ujęcie wykazuje wiele punktów stycznych z innymi teoriami konotacyjnymi, zwłaszcza z teorią Beardsleya. Bickerton uzależnia wyrażenie metaforyczne od atrybucji²⁴. Znaczenie każdego słowa ma swoje cechy dystynktywne, które jednak w użyciu metaforycznym ulegają sflumieniu, istotne okazują się tylko niektóre z nich, które Bickerton nazywa atrybutami. Atrybut to jedna z cech dystynktywnych powodująca nacechowanie słowa. Metafora możliwa jest więc dzięki nacechowaniu atrybutem i może być podstawiona na miejsce słowa, któremu przypisuje się tę samą cechę. Wyszczególnienie przez Bickertona w obrębie cech dystynktywnych słowa jednej cechy, która staje się atrybutem i przesądza o jego metaforycznym użyciu, wyraźnie przypomina pod pewnym względem inne teorie konotacyjne, aczkolwiek teoria Bickertona zajmuje wśród innych teorii miejsce szczególne.

W świetle wszystkich wyżej wspomnianych wersji teorii konotacyjnych referencja literacka jest wyeliminowana. Wyeliminowanie to w każdej wersji teorii konotacyjnej przybiera różne formy.

Teorie konotacyjne są obecnie najważniejszą podklasą teorii monistycznej, do której zalicza się również teorię substytucyjną. Metafora według tej teorii znaczy właśnie to, co odpowiednie słowo literalne, zastąpione przez słowo metaforyczne, mogłoby znaczyć w tym samym kontekście²⁵. B. Croce²⁶ nazywa to "teorią podwójnego wyrażenia" albo "podwójnej formy". Inaczej mówiąc, wyrażenie metaforyczne uważa się za substytut wyrażenia literalnego. Wydaje się, że nie ma badaczy metafory, którzy od początku do końca byliby reprezentantami teorii substytucyjnej. Większość z nich przyjmuje tę lub inną postać teorii substytucyjnej. Czasem teorię tę definiuje się w ten sposób, że teoria porównawcza jest jednym z jej wariantów, ale niektórzy²⁷ ostro się temu sprzeciwiają twierdząc, że substancja jest już z definicji poglądem monistycznym,

²³ *Prolegomena to a Linguistic Theory of Metaphor*. "Foundations of Language" 5:1969 s. 34-52 (przekł. pol. J. Japola: *Prolegomena do lingwistycznej teorii metafory*. W: *Archiwum tłumaczeń z teorii literatury i metodologii badań literackich*. Lublin 1976).

²⁴ Na ten temat zob.: T. D o b r z y Ń s k a. *Tworzywo metafory. Polemika z deterministyczną teorią Derka Bickertona*. W: *Studia o metaforze*. T. 2. Pod red. M. Głowińskiego i A. Okopień-Sławińskiej. Warszawa 1983; t a ż. *Metafora*. Wrocław 1984.

²⁵ Jedno wyrażenie zastępuje się innym wyrażeniem, zatem odczytanie wyrażenia metaforycznego jest pewnego rodzaju zagadką.

²⁶ *Aesthetic as Science of Expression and General Linguistic*. London 1962.

²⁷ Na przykład M o o i j, jw.

ponieważ odrzuca referencję do literalnej ekstensji słowa metaforycznego zastępującego słowo właściwe.

Inna teoria monistyczna, która nie jest ani konotacyjną, ani substytucyjną, to ta, którą Beardsley nazywa *supervenience view*. Dotychczas jednak teoria ta nie znalazła racjonalnego wyjaśnienia.

Trudno powiedzieć, jak jednoznacznie można rozwiązać problem metafory. Istnieje kilka sposobów i metod opisu tego zjawiska. Między tymi sposobami istnieją poważne różnice. Jednym z celów tego artykułu było pokazanie tych różnic.

Ze względu na skromne granice objętościowe artykułu nie jest to pełny zestaw teorii, poglądów i znanych nazwisk, ale też celem nie było zebranie całego stanu badań. Można by poddać w wątpliwość reprezentatywność tej tak pobieżnie przedstawionej tu grupy badaczy i zastanowić się, czy słusznie zabrakło innych znanych nazwisk.

Rzut oka na wymienione teorie pozwala stwierdzić, że najczęściej przyjmuje się dualizm struktury metafory, choć niewątpliwie można wymienić argumenty za dualizmem i monizmem jak również przeciw nim.

MODERN THEORIES OF METAPHOR

S u m m a r y

The purpose of this article is to present only a few theories of metaphor as some suggestions of understanding metaphor and to describe thus the structure of the phenomenon. Mooij's suggestion has been a very helpful source for the present paper.

Mooij's criterion of classifying metaphors is the notion of reference. Hence theories of metaphor can be classified as dualistic and monistic ones. The latter hold that words used metaphorically lose their normal reference capacity to get another reference instead, while the former allow for at most a singular reference. The first ones make metaphorical words keep their normal (literal) reference and carry, besides, a second reference because of their special, metaphorical function while dualistic theories admit a dual reference in metaphor.

Comparison (Quintilian, Aristotle, H. Blair, G. W. F. Hegel, J. Vendryès, P. Henle) and interaction view (Hermogenes of Tarsus, W. Stählin, K. Bühler, I. A. Richards, M. Black) are dualistic theories. Connotation (M. C. Beardsley, A. Reichling, L. J. Cohen, D. Bickerton), view and supervenience view are monistic theories, on the other hand.